

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Wat gebeurt er met Hamlet in de psychoanalyse?

Jan Cambien

'On ne fait pas d'hamlets sans casser des oeufs' (Lacan 22 april 1959, p. 31)

Hamlet-interpretaties vanuit een freudiaanse, winnicottiaanse, kleiniaanse en laciaanse invalshoek worden besproken. Hoewel elk van deze interpretaties iets toevoegt aan ons begrip, zijn ze anderzijds ook onverzoenbaar. Wat is de betekenis van deze onverzoenbaarheid voor de clinicus?

De bewering van Lacan (4 maart 1959, p. 7-8) dat Freud het Hamlet-thema van meet af aan promoveerde tot 'un rang équivalent au thème oedipien' is een typische overdrijving. Maar het is een welbekend feit dat Freud een bijzondere belangstelling had voor Hamlet. Hij gaf in *Die Traumdeutung* een oedipale interpretatie van Hamlet, die later door Jones (onder meer 1947, 1949) werd uitgewerkt. Winnicott (1971) biedt een beschouwing over Hamlet in *Playing & Reality*. Lacan spreekt uitvoerig over Hamlet in zijn roemruchte *Séminaire* in 1959. Klein schrijft niet over Hamlet, maar er is een uitstekend kleiniaans commentaar op de beroemde tragedie door Meltzer en Harris-Williams (1988). De tijd dat Jones (1949) in zijn Hamlet-studie kon spreken over de psychoanalytische theorie is voorbij.

Een overzicht van deze uiteenlopende invalshoeken is interessant om ten minste twee redenen. Ten eerste: omdat elke invalshoek bijdraagt tot onze waardering van de multidimensionaliteit van Shakespeares meesterwerk. Er is niet zoiets als een juiste, ware Hamlet-interpretatie. Er is geen archimedisch punt van waaruit we Hamlet kunnen 'oplichten'. Er valt zelfs heel wat te zeggen voor de overtuiging dat interpretaties vooral iets revele-

Jan Cambien (1951), psychoanalyticus van de Belgische School voor Psychoanalyse, werkt in Centra voor Geestelijke Gezondheidszorg te Leuven en te Antwerpen (Cidar en Interaktie Akademie). Correspondentieadres: Waversebaan 217, B-3001 Heverlee.

ren over de duider: 'Every interpretation is... ultimately an act of self-revelation' (Jacobson 1989, p. 271). De *dramatis personae* in *Hamlet* zijn hiervan trouwens de mooiste illustratie. Inzien – aldus Jacobson – dat elke interpretatie zeer partieel is en dat ze wellicht vooral iets zegt over de interpretator, mag echter geen super-archimedisches standpunt zijn dat elke interpretatie zou verbieden. Interpretaties kunnen helpen om ons begrijpen en genieten van een kunstwerk te intensiveren.

Er is een tweede reden waarom een overzicht van psychoanalytische invalshoeken interessant is. We kunnen deze vier voor de psychoanalyse zeer belangrijke benaderingswijzen op een relatief beperkt toepassingsgebied met elkaar confronteren. Zo leren we niet alleen iets over *Hamlet*, maar ook over de psychoanalyse en over onze praktijk.

In aansluiting aan dit overzicht en deze confrontatie van psychoanalytische visies zal ik mij tenslotte wagen aan een eigen interpretatie.

Freud en Jones: *Hamlet* als *Claudius*¹

De klassieke vraag over *Hamlet* is de vraag waarom hij uitstelt. Na de ontmoeting met de geest van zijn vader had *Hamlet* beloofd hem vastberaden en zonder uitstel te wreken: 'That I with wings as swift as meditation or the thoughts of love may sweep to my revenge' (I-5, p. 29-31). Ondanks die plechtige belofte stelt *Hamlet* de wraak op *Claudius*, de moordenaar van zijn vader en nu de man van zijn moeder, uit. Dit uitstel noemt de traditie 'the problem of problems' (Jenkins 1982, p. 125).

Het uitstel wordt in elk geval niet begrepen indien men het opvat als onvermijdelijk omdat het toneelstuk anders direct zou zijn afgelopen. Die lauwe en flauwe oplossing wordt samengevat in de boutade 'without delay, no play'; dat is de visie die Jones (1949, p. 23) the 'box-office view' noemt. Voor sommigen zou zelfs niet eens sprake zijn van enig problematisch uitstellen. Daarover merkt Fielding (1985, p. 62) terecht op: 'It is astonishing that anyone can deny that he does delay.' *Hamlet's* uitstel is onmiskenbaar een essentiële factor van de dramatische actie.

Voor Freud is dat het vanzelfsprekende uitgangspunt. Hij verklaart zelf-verzekerd: 'Ten slotte is het conflict in *Hamlet* zo effectief verhuuld dat het aan mij overgelaten werd om het op te graven' (Freud 1905, p. 26).²

Freud laat zich niet afschrikken door de beroemde waarschuwing van *Hamlet* tegen elke poging tot ontraadseling: 'You would pluck out the heart of my mystery... Call me what instrument you will, though you can fret me, you cannot play upon me' (III-2, p. 356-363). Hij deinst voor deze waarschuwing al evenmin terug als Oedipus voor het raadsel van de sfinx. Jones vervormt de waarschuwing zelfs tot een uitnodiging en maakt die tot motto van zijn studie als: 'Pluck out the heart of my mystery.'

De sleutel waarmee Jones en Freud het raadselachtige uitstel van *Hamlet*, 'de Sphinx van de moderne literatuur' (Jones 1947, p. 9), willen ontslui-

ten, is de hypothese van het onbewuste Oedipuscomplex. Indien Hamlet Claudius zou doden, zou hij de man van zijn moeder ter dood brengen, en dat zou een verdrongen kinderlijke wens realiseren. Hamlet wil op volwassen leeftijd niet uit-ageren wat hij als kind gewent en vervolgens ter gelegenheid van de 'Untergang' van zijn Oedipuscomplex stabiel heeft verdrongen. Bewust heeft hij een afkeer van elk idee van seksualiteit met zijn moeder. Hij laat dit liever over aan haar man. Anderzijds heeft Claudius toch precies datgene gerealiseerd wat Hamlet als kind altijd wenste: moeder seksueel in bezit nemen en daartoe haar wettige echtgenoot uit de weg ruimen. Gedeeltelijk en onbewust kan Hamlet zich identificeren met Claudius (identificatie die gefaciliteerd wordt door het gegeven dat Claudius tenslotte van de familie is). Hamlet kan dus onbewust en plaatsvervangend een beetje meegenieten. Als Hamlet Claudius zou doden, zou hij een aspect van zichzelf doden, dus een soort verschoven suicide plegen: '...he cannot kill him without also killing himself' (Jones 1947, p. 29). Hamlet is geparalyseerd door deze onbewuste configuratie.

De Jones-Freud-verklaring voor het uitstel is in elk geval veel beter gevonden dan vele eerdere pogingen tot verklaring zelfs indien die laatste in zekere zin meer waar zouden zijn. In de achttiende eeuw (zie bijvoorbeeld Abrahms & Brody 1968, Jones 1949) verklaarde Ritson het uitstel als voorzichtigheid, aangezien Claudius een machtige, goed door lijfwachten bewaakte man was: 'Als Hamlet zijn project onmiddellijk had uitgevoerd, dan zou dat de ergste gevolgen hebben gehad voor zijn leven en zijn faam' (Abrahms en Brody 1968, p. XXIV). Een andere achttiende-eeuwse verklaring is die van Steevens, die stelde dat Hamlet in de grond immoreel was: '...het gedrag van Hamlet is van iedere kant bekeken onnatuurlijk en onverdedigbaar, tenzij men in rekening brengt dat hij een jonge man was wiens intellectuele vermogens in ernstige graad aangetast waren door zijn eigen ongeluk. Een moreel iemand zonder tekenen van waanzin zou immers niet uitstellen' (Abrahms en Brody 1968, p. XXIV). Niemand minder dan Goethe had voor het uitstel een verklaring die in dezelfde richting ging. Volgens hem was Hamlet een fragiele, sensitieve aristocraat, die zijn taak niet aankon: 'Shakespeare sought to depict a great deed laid upon a soul unequal to the performance of it' (Goethe geciteerd door Dowden 1912, p. XXIV). Joyce waardeerde Goethes commentaar: 'De schone dromer met weinig daadkracht die strandt op de harde feiten. Men krijgt altijd het gevoel dat het oordeel van Goethe zo waar is. Waar in de breedste zin van het woord' (Joyce 1922, p. 215).

Hoe waar ook, dit soort verklaringen lijkt nauwelijks minder dan de 'box-office view' of de grove ontkenning, oppervlakkig en banaal in vergelijking met de Freud-Jones-hypothese. Ze schrijven het uitstel toe aan toevallige omstandigheden (Claudius' lijfwachten) of toevallige persoonlijke kenmerken (immoraliteit of fragiliteit van Hamlet), waar Freud en Jones een verklaring voorstellen die op een dieper niveau peilt naar

dimensies die in alle omstandigheden eigen zijn aan elke individuele existentie.

Dat de Freud-Jones-verklaring in een andere categorie valt dan die van Goethe en anderen, betekent nog niet dat ze onproblematisch definitief de waarheid over Hamlets mysterie heeft ontraadseld – wat Freud ook moge beweren. Wij beweren voorlopig alleen dat ze beter gevonden is, hoewel ze volgens Dover Wilson (1934, p. XLIV) eigenlijk al te vinden was bij Bradley. Frattarolli (1990) bijvoorbeeld heeft erop gewezen dat het helemaal niet duidelijk is waarom het doden van Claudius voor Hamlet de betekenis zou hebben van het uit-ageren van zijn incestueuze wensen. Het is ‘onduidelijk waarom het doden van de man die hem een beeld laat zien van zijn gerealiseerde verdrongen wensen, de verdringing niet eerder zou consolideren dan bedreigen. Hamlet zou Claudius als een zondebok kunnen doden en op die manier zijn eigen patricidale, incestueuze, slechte zelf kunnen doden samen met Claudius. Hij zou vervolgens zijn rechtmatige plaats als koning kunnen innemen met een hernieuwd gevoel van loyaliteit aan zijn vader en zonder dat hij altijd aan de seksualiteit van zijn moeder herinnerd zou worden’ (Frattarolli 1990, p. 282).³

In de Freud-Jones-hypothese is er een onzichtbare kracht die Hamlet ervan weerhoudt Claudius te doden. Frattarolli wijst erop dat het niet begrijpelijk is waarom die onzichtbare kracht niet eerder als *vis a tergo* werkt. Het antwoord kan niet zijn: ‘Omdat het uitstel dan niet verklaard zou kunnen worden,’ want van de verklaring verwachten we precies dat ze begrijpelijk maakt waarom het uitstel noodzakelijk en niet toevallig is – omwille van deze particuliere onbewuste constellatie. Er moet uitgelegd worden waarom de onbewuste kracht werkt zoals Freud en Jones veronderstellen en niet kan werken zoals Frattarolli hypothetisch voorstelt. Welnu, een dergelijke uitleg is er niet. Wraak nemen zou evengoed een bevrijding kunnen betekenen van het oedipaal conflict als een confrontatie ermee (vergelijk Frattarolli 1990, p. 283).

Er zijn nog twee andere problemen met de Freud-Jones-hypothese. Het eerste is eigenlijk een hele categorie problemen. Alle freudiaanse concepten, waaronder het Onbewuste en het Oedipuscomplex, kunnen en worden binnen en buiten psychoanalytische kringen – zij het met een wisselende mate van respect en voorzichtigheid – ter discussie gesteld. Op deze categorie vraagstellingen ga ik niet in.⁴ Een tweede, mijns inziens belangrijk, probleem is dat de freudiaanse verklaring impliceert dat Hamlet, indien hij zich bewust zou zijn van datgene wat hem tegenhoudt, dan ook zonder verder uitstel de koning zou doden. Indien Hamlet, via een hypothetische psychoanalyse, zou inzien dat hij Claudius verwacht met zijn vader en zichzelf, zou zijn dilemma opgelost zijn. Hij zou zijn oedipale problematiek kunnen onderscheiden van de ‘objectieve ethische problematiek’ en dus eenduidig kunnen handelen. Zoals Jones zegt: ‘This paralysis arises... from... intellectual cowardice’ (Jones 1947, p. 30). In die zin

vervalt de interpretatie toch een beetje tot een gesofisticeerde variant van een verklaring à la Goethe. Het uitstel vraagt om een duiding die laat zien dat het uitstel essentieel onontkoombaar is voor de mens, onafhankelijk van particuliere beperkingen of individuele neurotische zwakte. Hamlet is voor Jones en Freud echter uiteindelijk 'a psychoneurotic' (Jones 1947, p. 30), meer bepaald een geval van 'hysterie op een cyclothymische basis' (Jones 1949, p. 68). Ook al hecht Jones niet veel waarde aan een psychiatrische diagnose, toch is voor hem duidelijk dat Hamlets geest 'can only be called a disordered mind' (Jones 1949, p. 16).

Winnicott: Hamlet als Ophelia

Net als Freud en Jones suggereert Winnicott een denkkader voor het uitstel dat, indien evenmin waar, toch ook goed gevonden is. Het licht een andere tip op van de sluier – in casu het fascinerende uitstel. Freud en Jones zagen Hamlet als verscheurd tussen de bewuste overtuiging dat hij Claudius moest doden en het onbewuste verbod om een vinger naar de echtgenoot van zijn moeder uit te steken. Volgens Winnicott echter is Hamlet geparalyseerd door zijn vrouwelijke identiteit.

In reactie op het appel van de geest voltrekt zich in Hamlet een splitsing tussen mannelijke en vrouwelijke elementen 'elements which had up to the time of the death of his father lived together in harmony, being but aspects of his richly endowed person' (Winnicott 1971, p. 98). Om in staat te zijn tot actie zou Hamlet zich moeten ontdoen van zijn vrouwelijke elementen. De wijziging in attitude tegenover Ophelia zou een beeld zijn van de meedogenloze manier waarop (en dus van de tegenzin waarmee) zijn afgesplitst vrouwelijk element verworpen wordt. De beroemde monoloog 'to be or... not to be' wordt door Winnicott begrepen als de uitdrukking van Hamlets diepe verwarring. Volgens hem ziet Hamlet eigenlijk geen alternatief voor 'to be', wat bij Winnicott samenvalt met het vrouwelijke.

In een commentaar op deze niet altijd geheel heldere Winnicott-bladzijde zegt Fielding dat de beroemde monoloog gaat over het ontbreken van ruimte voor 'being', dus voor het vrouwelijke. Het actieve doen in 'to take arms against a sea of troubles' is een te verwachten invulling van 'not to be'. Maar de invulling van 'to be' is in Hamlets situatie 'to suffer the slings and arrows of outrageous fortune' en dat is niets anders dan het passief ondergaan van – opnieuw – actie. Het is 'being done to'. Hamlets beroemde monoloog is dus het vaststellen van de collaps van de ruimte voor het 'to be', en dus voor het creatieve en voor het denken: '[Hamlet] cannot locate the I am which must precede thinking' (Fielding 1985, p. 67). Volgens Fielding is Hamlets monoloog dan ook geen paradigma voor de denkende mens, maar een afkondiging van het falen van het denken van de mens.

Winnicotts interpretatie sluit aan bij een traditie van interpretaties die wijst op de vrouwelijkheid van Hamlet.⁵ De extreemste versie hiervan is die van Vining (1881, geciteerd door Jones 1949, p. 24 en 78) volgens wie

Hamlet een meisje was dat per vergissing opgevoed was als jongen. In elk geval gaat zowel over 'Gentle Will' als over Winnicott het gerucht dat ze 'vrouwelijke mannen' waren.

Winnicotts beschouwing over Hamlet is kort en vaag. Met 'tantalizing brevity' (Fielding 1985, p. 61) schetst hij interessante ideeën zonder ze uit te werken. Kritiek formuleren is moeilijk, precies omdat de interpretatie in zijn bondigheid zo vaag blijft. Het idee dat het uitstel van Hamlet te maken heeft met een verscheurend dilemma tussen een mannelijke en een vrouwelijke kant spreekt tot de verbeelding. We kunnen, geïnspireerd door Winnicotts opmerkingen, mijmeren over de situatie van Hamlet als een toestand die dwingt te kiezen tussen twee mogelijke betekenissen van een effectief gebaar tegen Claudius: 1. Als ik Claudius dood, dan ben ik iemand, dan ben ik 'Hamlet the Dane', dan kan ik iets doen, dan ben ik een man; 2. als ik Claudius dood, dan ben ik een man, dus dan doe ik iets in plaats van te zijn, en ben ik dus niemand, want ben ik geen vrouw. Man zijn of vrouw zijn is een verscheurende keuze, die niemand wenst of die niemand kan maken – en dus eindeloos zou moeten worden uitgesteld indien we voor de keuze stonden. Wat een geluk dat meestal de anatomie kiest, en niet wijzelf.

Een zwakte van Winnicotts interpretatie is dat hij uitgaat van een idealisering van het vrouwelijke en devaluering van het mannelijke. Het geloof in een volmaakte moeder is wezenlijk voor het hele winnicottiaanse paradigma. Het is op basis van de tekst helemaal niet duidelijk dat Hamlets mannelijke en vrouwelijke elementen aanvankelijk harmonisch naast elkaar bestonden, dat (en hoe) de dood van Hamlet senior voor een dissociatie ervan zorgt, en of (en hoe) die dissociatie dan toch eerst nog moet worden voltrokken alvorens Hamlet kon beschikken over de noodzakelijke 'readiness'. Er is herhaaldelijk en overtuigend door Hamlet-critici bewezen dat het Hamlet nooit ontbreekt aan 'mannelijke' kwaliteiten als durf, dapperheid, beslistheid en bekwaamheid om te handelen. Hamlet hoeft bijvoorbeeld niet eerst een vrouwelijk zelf af te splitsen vóór hij in staat is tot de uiterst angstwekkende ontmoeting met de geest. Er is slechts één daad die hij aarzelt te stellen. Voor de rest is hij uiterst handelingsbekwaam.

Ook hier kunnen we ons afvragen of een volgens de winnicottiaanse visie geanalyseerde Hamlet nog geparalyseerd zou zijn. Persoonlijke denk ik van niet. Na een winnicottiaanse analyse zou hij nochtans niet tot actie overgaan. Hamlet zou de opdracht naast zich neerleggen, zijn handen in onschuld wassen en zich terugtrekken in een ruimte van 'being'. Hamlet zou met andere woorden de positie kiezen die Winnicott zelf kiest, en die kan bekritiseerd worden als een regressieve idealisering van de moederlijke ruimte. Winnicott bevindt zich daarmee in het kamp van degenen die menen dat Hamlet de opdracht van de geest naast zich had moeten neerleggen. Hij bevindt zich daarmee in het wellicht verrassende gezelschap van de kleinianen.

Klein: Hamlet als Claudius én Hamlet, als Sater én Hyperion Klein

schreef niet over Hamlet. We beschikken wel over de precieuze kleiniaans-bioniaanse Hamlet-studie van Meltzer en Harris-Williams (1988). In een kleiniaanse interpretatie is natuurlijk geen plaats voor een ideale moederlijke ruimte waarin het (vrouwelijke) 'being' essentieel zou zijn. Dit actieloze 'zijn' wordt door Meltzer en Harris (1988, p. 92) meteen afgedaan als een pseudoparadijselijke positie, gelijk te stellen met het 'fat weed that rots itself in ease on Lethe warf' (I-5, p. 32-33) – de duiding die de geest meegeeft voor het geval Hamlet 'wouldn't stir in this' (I-5, p. 34). Hamlet kan niet in onschuld 'zijn'. Hij moet een donkere, boosaardige en mysterieuze realiteit denken. Daartoe moet hij een 'undiscovered country' ontdekken of creëren, namelijk de wereld van de denkende psyche. De Big Bang waarvan die schepping vergezeld gaat, heeft weinig uit te staan met romantische fantasieën over een rustige, harmonische fusie tussen moeder en baby. Om een bekende Winnicott-boutade te parafraseren: 'Hamlet is no such thing as a baby.' Het denken van de psyche veronderstelt ontvoogding.

Meltzer en Harris (1988, p. 85) maken een onderscheid tussen 'exploring the mystery' en 'solving the riddle'.⁶ Hamlet is aanvankelijk in staat tot uitstellen, tot 'exploring the mystery'. Hij gaat niet over tot actie, maar denkt na. Hij zoekt naar betekenissen, analyseert de realiteit waarmee hij wordt geconfronteerd alsof het een nachtmerrie betrof. Hij accepteert het mysterie, het raadselachtige. Hij is in die zin bezig met het afbakenen van een 'undiscovered country': een ruimte voor een geest die niet onnadenkend doet wat sociaal verwacht lijkt te worden. Hamlet is samen met Horatio de enige Deen aan het hof die in staat is tot dit soort mentale activiteit. Maar Hamlet vervalt in a-mentale actie zodra hij Polonius doodt. Het uithalen naar Polonius wordt geïnterpreteerd als het met geweld willen oplossen van het raadsel van de inhoud van de moederlijke ruimte. Door Polonius te doden wordt Hamlets identiteit aangetast door het polonoïde. Vanaf dan 'is "the undiscovered country" een verloren zaak' (Meltzer en Harris 1988, p. 128).

Een haast kleiniaans lijkende interpretatie is die van Shakespeare-kenner Jenkins (1982). Volgens hem bestaat Hamlets taak niet simpelweg in het doden van de moordenaar van zijn vader. Nee, Hamlet moet de wereld verlossen van de Sater (Claudius) en terugschenken aan Hyperion (Hamlet senior). Het probleem met de taak op dit niveau is dat als Hamlet Claudius doodt, hijzelf dan niet alleen de goddelijke hemelse, rechtvaardige Hyperion personifieert, maar meteen ook de dood en vernieling brengen de Sater.⁷ Claudius doden betekent in staat zijn te doden – net als Claudius. Hamlet doodt Claudius overigens inderdaad met diens eigen methode: met 'poison'. Ook al is Claudius een 'Sater', hij is ook een mens – en Shakespeare portretteert hem niet als een 'villain, type Iago', maar als iemand met een scherpe intelligentie en een goed oordeelsvermogen (zie

onder meer Kittredge 1939, p. XVII-XX). Claudius doden is ook degene doden van wie zijn moeder houdt. Hamlets goede daad is in die zin ook een slechte daad. Recht doen gelden is onrecht veroorzaken. We zouden om minder redenen pauzeren, uitstellen, te nemen beslissingen wikkelen en wegen. Als 'to be' inhoudt dat Hamlet erkent dat niets duidelijk goed of slecht is, dat de wereld niet op te delen is in enerzijds Hyperions en anderzijds Saters, dat die beiden zelfs onontwarbaar verstrengeld in hem bestaan, dat hij dus geen onderscheid zal kunnen maken tussen wat hij doet op basis van hoge ethische principes en wat hij doet omdat passie hem drijft, dan verkiest Hamlet mogelijk 'not to be': sterven.

In 'kleiniaans' zouden we Jenkins' interpretatie kunnen vertalen als: Hamlet wordt geparalyseerd door een 'depressieve positie'-kijk op de situatie. Hamlet realiseert zich dat goed en slecht niet duidelijk te scheiden zijn in de wereld en in zichzelf. Het slechte lokaliseren in één object en dat dan persecutorisch beleven, blijkt een illusoire, irrealistische, paranoïd-schizoïde wereldvisie te zijn. Deze paranoïd-schizoïde, ondubbelzinnige, tweedimensionele kijk op de realiteit is de visie die Hamlet probeert te overstijgen, maar ten slotte oscilleert hij terug naar deze positie.

Een kleiniaanse visie verschilt van een freudiaanse, omdat ze (net als een winnicottiaanse) op pre-oedipale dimensies wijst. Of men een kleiniaanse verklaring voor het uitstel in termen van oscilleren tussen de paranoïd-schizoïde en de depressieve positie al dan niet eleganter en/of plausibeler vindt dan een oedipale verklaring of een winnicottiaans biseksueel drama, laten we in het midden. We merken reeds op dat er in elk geval niet zo iets bestaat als een juiste Hamlet-interpretatie en dat aan de multidimensionele rijkdom het meest recht wordt gedaan wanneer we verschillende interpretaties naast elkaar kunnen laten bestaan.

Het is merkwaardig dat een kleiniaanse interpretatie onvermijdelijk de stelling zal verdedigen dat het probleem is dat Hamlet niet in staat is de wraakneming 'definitief' uit te stellen. Dat is omdat er in het kleiniaanse en post-kleiniaanse denken een a priori functioneert ten gunste van de depressieve positie (Likierman 1989). Vanuit een kleiniaans perspectief kan wraak nemen alleen maar geïnterpreteerd worden als het volgen van een paranoïd-schizoïde logica, en dus als pathologisch – waar het voor Freud en Jones duidelijk pathologisch was dat Hamlet niet vlotter wraak wist te nemen. Het kleiniaanse standpunt lijkt in die zin diep verweven met een ethisch standpunt.

Ook de Winnicott-interpretatie suggereerde dat het niet kunnen uitstellen pathologischer is dan het tot actie overgaan. Vanuit een klassieke visie heeft Frattaroli (1990) Hamlet expliciet 'bekritiseerd' als niet in staat tot uitstel, omdat hij nog onvoldoende ontvoogd is ten aanzien van de oedipale autoriteit. Maar de kleiniaanse visie lijkt het meest compromisloos in dit standpunt. Hamlet gedraagt zich immatuur, dus immoreel.

Dit standpunt zou wellicht aansluiting vinden bij een reeks vooral hegeli-aans geïnspireerde negentiende-eeuwse commentaren waarin men Hamlet in gevecht zag met morele bezwaren. Het is het soort opvatting waarover Jones opmerkte: 'It should now be evident that the conflict hypotheses which see Hamlet's conscious impulse towards revenge inhibited by an unconscious misgiving of a highly ethical kind, are based on ignorance of what actually happens in real life, for misgivings of this order belong in fact to the more conscious layers of the mind rather than to the deeper, unconscious ones' (Jones 1947, p. 12). Voor wie Kleins model naar waarde schat, zal wat Jones beweert lang niet zo evident zijn als voor Jones zelf. Anderzijds zullen niet-kleiniaanse analytici mogelijk de indruk hebben dat het freudiaanse onbewuste spoorloos is in het kleiniaanse model.

Lacan: Hamlet als (– O! – fallus van) Gertrude

In 1959 wijdt Lacan zeven 'lessen' aan Hamlet in het kader van zijn *séminaire*. Gewoontegetrouw verklaart Lacan zich ook in zijn Hamlet-lessen een trouwe leerling van Freud. Diens benadering van Hamlet was volgens Lacan 'si juste, si équilibré' (4 maart, p. 10) dat zijn inzichten voor hem het centrale referentiepunt blijven: 'Nous veillerons à toujours maintenir Hamlet à la place où Freud l'a mis' (ibidem).

Lacan gaat inderdaad geen inhoudelijke confrontatie aan met de klassieke freudiaanse interpretatie. Zijn werkwijze is een soort herformulering van de problemen in 'lacaniaans', in zijn eigen concepten en terminologie: 'grâce aux appareils que nous avons forgés' (4 maart, p. 12). Tot de lacaniaanse 'apparatuur' behoort, zoals bekend, 'le signifiant'. In de eerste les merkt Lacan op dat Hamlets beroemde monoloog 'to be or not to be' in elk geval ook betekent dat Hamlets probleem zich situeert op het niveau van de betekenaars: 'Mais par cet ou bien... ou bien..., il s'avère qu'il est de toute façon pris dans la chaîne du signifiant' (4 maart, p. 15). Lacan beperkt zich nochtans niet tot dit soort abstracte lacanismen. Hij vertrekt evenzeer vanuit het traditionele 'probleem der problemen': Hamlets 'procrastinatie'. Ook voor Lacan is dit het belangrijke mysterie van de tragedie. Lacan suggereert nergens dat het probleem van Hamlet zou zijn dat hij tot de daad overgaat in plaats van de opdracht van de geest te weigeren. Nee, voor Lacan is het uitstel net als voor Freud en Jones een neurotisch probleem.

De reden van de 'procrastinatie' is volgens Lacan dat Hamlet niet gecastreerd is. De langzame, zigzag zwenkende evolutie van Hamlet wordt door Lacan geïnterpreteerd als een moeizame 'bevalling' van de gecastreerde positie: 'L'accouchement lent et détourné de la castration nécessaire' (4 maart, p. 17). Pas op het ogenblik dat de gecastreerde positie bereikt is, zal Hamlet eindelijk zijn taak kunnen volbrengen. In lacaniaan-

se vertaling luidt het dat de tragedie van Hamlet de tragedie is van het verlangen: 'Ce qui distingue la tragédie d'Hamlet..., c'est d'être la tragédie du désir' (4 maart, p. 18). De sleutel tot deze tragedie van het verlangen is het verlangen van de moeder: 'Le point-clé, c'est le désir de la mère' (ibidem, p. 28).

Het verlangen van de moeder wordt door Lacan echter, anders dan bij Freud, gedacht als een genitivus subjectivus in plaats van objectivus. Volgens Freud is het probleem dat de koningin object is van Hamlets verdrongen seksuele verlangens. Volgens Lacan heeft de koningin een problematisch verlangen: 'Ce n'est pas son désir pour la mère, c'est le désir de sa mère' (18 maart, p. 20). De sleutelscène is volgens Lacan (18 maart, p. 18-25) de zogenoemde 'closet scène' (III-4). Hamlet spreekt daarin tegen zijn moeder op een manier die waarmaakt wat hij zich had voorgenomen: 'I will speak daggers to her' (III-2, p. 421). Hamlet geeft een virulent commentaar waarin hij Claudius en zijn vader contrasteert als de Sater en Hyperion. Hij spoort zijn moeder aan haar leven te beteren. Op het einde van die scène lijkt hij weinig illusies te koesteren en ervan uit te gaan dat zijn moeder alles zal overbrieven aan zijn oom. Lacan duidt die scène als volgt: Hamlet houdt zich bezig met het verlangen van zijn moeder, beoordeelt het, probeert het te beïnvloeden, maar geeft zich uiteindelijk gewonnen. Daarmee illustreert Hamlet perfect dat 'le désir de l'homme est le désir de l'Autre'. Hamlet verdwijnt als subject, als centrum van verlangen en van handelen, omdat hij geconfronteerd wordt met een verlangen van een cruciale andere, namelijk zijn moeder – dat hem totaal ontreddert, waar hij niets van begrijpt. Hamlet probeert een houvast te vinden in de 'ethiek', de 'moraliteit' – in lacaniaans: in het 'discours de l'Autre', van waaruit hij zijn moeder bestookt. Maar uiteindelijk collabeert hij. Het 'discours de l'Autre' zou op een onproblematische manier gedragen moeten worden door een erkenning ervan door de moeder. En precies dat is niet het geval: 'Ce qui survient à Hamlet, c'est l'annonce de l'absolue fausseté de ce qui lui était apparu comme le témoignage même de la beauté et de la vérité, de l'essentiel' (8 april, p. 31). Hamlet is hierdoor verlamd, zonder verlangen, niet in staat om te handelen. Zijn verhouding met het Andere is te kwetsbaar afhankelijk van het problematische verlangen van zijn moeder (15 april, p. 14). 'Qu'on me donne mon désir' zo smeekt hij (8 april, p. 26).

Om te verlangen, moet men dus gecastreerd zijn. Men moet kunnen aanvaarden dat men de fallus, het symbool van het leven en in die zin het leven, moet kunnen opofferen in het Andere zonder dat het Andere daar iets essentieels, iets van betekenis, voor teruggeeft, zonder dat het concrete andere (in Hamlets geval: de moeder) dit offer rechtvaardigt: '...toute sacrifiée qu'elle soit à l'Autre, sa vie n'est pas, au sujet, rendue par l'Autre' (8 april, p. 33). Hamlet moet, met andere woorden, in staat zijn tot een onvoorwaardelijke capitulatie aan de Wet, het discours van de Andere, het

gegeven dat hij – om mens te kunnen zijn – moet spreken, betekenaars moet gebruiken en dat dit alles niet garandeert dat er enige absolute rechtvaardigheid of moraliteit zou bestaan.⁸ Die absolute, compromisløze, aanvaarding van de castratie wordt volgens Lacan door Hamlet gerealiseerd op het ogenblik dat hij beseft dat Ophelia dood is. Een onherroepelijk verlies erkennen is immers de noodzakelijke voorwaarde om te kunnen verlangen. En in de grond is het object dat men daartoe onherroepelijk moet opgeven: de fallus als narcistisch eigendom. Hamlet vindt zijn verlangen terug op het ogenblik dat hij in het graf van Ophelia met Laertes op de vuist wil gaan. Aan de lezer die zich nu zit af te vragen hoe hij Ophelia en de fallus aan elkaar moet knopen, is nog niet opgevallen wat, overigens tot Lacans verbazing, aan niemand vóór hem was opgevallen: dat Ophelia toch als ‘O fallus’ kan gelezen worden: ‘Je me suis seulement étonné qu’on n’ait pas pointé qu’Ophélie est O phallos’ (15 april, p. 16).

Hier is slechts de voornaamste interpretatielijn van Lacan weergegeven, maar niettemin is dit duidelijk het koninginnestuk waarmee hij het hart uit Hamlets mysterie probeert te rukken (vergelijk III-2, p. 356-357). In Lacans koninginnestuk speelt de koningin – of beter: het problematische van haar verlangen – de hoofdrol. In elk geval is interessant dat Lacan in het Freud-Jones-kamp blijft waar het de moraliteit van het stuk betreft. Hamlet is neurotisch zolang hij uitstelt. Hij wordt ‘gezond’ nadat hij de castratie heeft aanvaard en daardoor ‘zijn verlangen assumeert’, dat wil zeggen: in staat is tot handelen. Waar het doden van Claudius in een kleiniaans en winnicottiaans perspectief het bewijs is van dissociatieve pathologie, is dit voor Lacan (zoals voor Freud en Jones) een teken van gezondheid. Na een lacaniaanse analyse zou Hamlet niet uitstellen en uiteraard niet alleen omdat hij het na een tijd beu zou zijn te moeten wachten op weer een sessie die zonder veel uitstel wordt beëindigd.

Ik twijfel eraan of Lacans vondst betreffende de materialiteit van de betekenaar Ophelia velen ervan kan overtuigen dat Hamlets confrontatie met Ophelia’s dood een mis-en-scène is van zijn castratie. Het is zeker niet slecht gevonden, maar anderzijds grof onwaar. Ophelia’s dood verwijst naar het onvoorwaardelijke verlies van het geliefd object en dus van een ongeneeslijk alleen-zijn in de wereld. Dit is een voorwaarde voor de fallische gecasteerde positie, maar is er helemaal niet mee gelijk te stellen. Wat de juistheid van Lacans inzicht zou moeten bewijzen (namelijk dat Hamlet vanaf dan tot actie kan overgaan), wordt tegengesproken door de tekst. Hamlet is na Ophelia’s dood nog steeds niet in staat Claudius te doden. Dat er behalve de aarzeling die ene daad te stellen nooit sprake is geweest van enige onmannelijkheid of gebrek aan verlangen, is (zoals gezegd) reeds vaak bewezen.

Eveneens problematisch is Lacans interpretatie van de ‘closet scene’. Volgens Lacan gelooft Hamlet op het einde van zijn fulminerend sermoen tegen Gertrude dat zij toch alles zal overbrieven aan Claudius. Hamlet zou

hierdoor leeglopen als een ballon. Zelf vind ik het einde van die scène even gemakkelijk te lezen als een overtuigend orgelpunt in ‘daggerspeaking’-stijl. Hamlet lijkt volgens mij te geloven dat hij de kans op klikken inderdaad kan verkleinen door een gespierde waarschuwing. In haar repliek lijkt Gertrude in elk geval onder de indruk: ‘Be thou assured, if words are made of breath, and breath of life, I have no life to breathe what thou hast said to me’ (III-4, p. 199-201).

Er is geen enkele aanwijzing dat Hamlets dreiging niet inderdaad effect gesorteerd heeft.

Omwille van deze problemen moeten we Lacans inzichten niet als waardevloos afdoen. Lacans perspectief is een nieuwe en boeiende invalshoek, omdat Hamlets conflict een duister, mysterieus conflict in het Andere wordt. Hamlets probleem is niet alleen maar een innerlijke strijd, een oplosbaar, analyseerbaar individueel probleem. Nee, het individu is geworpen in een Universum waarin zijn individualiteit ook een lot is waarin de anderen en het Andere een determinerende rol spelen. De tragedie van Hamlet is niet alleen de tragedie van het verlangen van Hamlet, maar ook van het verlangen van de moeder en van het Verlangen, van de ‘condition humaine’.

Hamlet en Horatio

Geen enkele interpretatie heeft definitief Hamlets ‘procrastinatie’ ontraadseld. Hamlet zal ‘for ever suggestive and never wholly explicable’ blijven (Dowden 1875, p. 129 vergelijk voetnoot 6). Dat hoeft niemand te betreuren. Integendeel. Elke interpretatie stuurt ons denken in een andere richting, vestigt onze aandacht op andere niveaus, raakt andere emotionele lagen, doet mijmeren over andere dimensies. We kunnen er hier alleen nog eens samenvattend aan herinneren. Er is een oedipale dimensie: Hamlet wordt verlamd door angst voor zijn incestueuze en moorddadige wensen. Hamlet heeft ook pre-oedipale lagen: Hamlet is verstrengeld in een onontwarbare bi- of transseksuele identiteit, is verscheurd tussen het vrouwelijke zijn en het mannelijk doen. Er is in Hamlet verder het kleiniaanse niveau van de innerlijke strijd tussen het Goede en het Slechte, tussen Hemel en Hel, leven en dood, tussen de idealiserend-persecutorische Weltanschauung en de depressieve. Ten slotte doet Lacan ons nadenken over de mate waarin Hamlets lot bepaald is door de anderen en het Andere. Met deze vier interpretatieve kaders ontstaat er een mentaal land dat nooit helemaal ontdekt zal worden.

Op het eerste gezicht lijkt er geen reden deze interpretaties verder met elkaar te confronteren. Het is toch wijzer wanneer we ze allemaal gelijkwaardig waarderen als partiële waarheden? Tot op zekere hoogte is dat zo, maar anderzijds is dat ook onmogelijk. In sommige opzichten zijn de interpretaties immers onverzoenbaar. Er zijn – zoals reeds gezegd – ten minste twee kampen: Freud-Jones, en Lacan versus Klein en Winnicott.

Volgens de laatsten is Hamlet geestelijk ziek zodra hij in actie schiet. Volgens de eersten is Hamlet neurotisch zolang hij het handelen uitstelt. Het is allesbehalve een triviale kwestie. Indien Hamlet een analysant zou zijn, zou de therapeutische uitkomst zo fundamenteel als denkbaar is verschillen naargelang van het ‘geloof’ van de analyticus.

Het haast bizarre aan deze situatie is dat het nochtans zo evident is dat Hamlet precies daarover gaat: dat sommige dilemma’s onoplosbaar zijn, dat je soms niet kunt zeggen: je moet zus of zo handelen of juist niet handelen.

Op een van de redenen waarom Hamlets dilemma daarvan het paradigmatisch voorbeeld is, zal ik straks nog ingaan. Eerst wil ik aantonen dat beide kampen ongelijk hebben waar ze het dilemma oplossen. Stellen dat een geanalyseerde – niet neurotische – Hamlet zonder aarzelen Claudius zou doden, houdt het miskennen in van al datgene waarop ‘het andere kamp’ terecht wijst. Kaïn doodde Abel. Romulus doodde Remus. Die doodslagen speelden een rol in het vestigen van een cultuur en een morele orde, maar ze blijven niettemin moorden. Dat een mens sowieso aarzelt in om het even welke omstandigheden te doden, kun je niet het teken van een ‘disordered mind’ noemen, alleen maar een aanwijzing van menselijkheid. Anderzijds hebben Winnicott, Meltzer en Harris-Williams en andere gelijkgezinden ten minste evenzeer ongelijk als ze de stelling verdedigen dat Hamlet niet zou mogen vervallen in een oog-om-oog, tand-om-tandmoraal. Als hij handelt, handelt hij niet *lege talionis*. Hij heeft geen andere keuze dan ofwel eigenhandig recht doen gelden en een moreel universum scheppen ofwel de misdaad ongestraft te laten en daarmee de corruptie laten tieren zoals ‘the fat weed that roots itself in ease on Lethe warf’. Dat lijkt mij de eerste evidentie: Hamlet is verscheurd door een onoplosbaar dilemma: hij kan niet handelen en kan niet niet handelen. De genoemde analytici begaan in hun interpretaties dus allen een *acting-in*. In de psychoanalytische wereld is dit het equivalent van een incestueus vergrijp in het gewone leven: gedreven door liefde grenzen vernielen die gerespecteerd moeten worden. Ondanks haar ongeëvenaarde traditie van niet beoordelen en niet adviseren aarzelt de psychoanalyse niet het hart uit Hamlets mysterie te plukken en tot een neurose te herleiden. Men zou over de psychoanalytici kunnen zeggen wat Dowden (1875, p. 160) schreef over Ray, Kellog, Conally en Buckwill, ‘the doctors of the insane’: ‘They are unanimous in wishing to put Hamlet under judicious medical treatment.’ Vervolgens moet je Lowell gelijk geven, die in 1870 schreef: ‘He would be a fit figure for Bedlam not for the stage’ (geciteerd in Rylands 1947, p. 237).

Mijn persoonlijke visie is dat Hamlet zich fataal realiseert hoe alleen hij is in een onbegrijpelijke wereld. Zijn vader is overleden. Op hem kan hij niet terugvallen. Zijn moeder reageert op het overlijden van haar man op een manier die buiten het objectief begrijpelijke valt. Dus met haar valt ook

niet te communiceren. Er is geen instantie te bespeuren die een onderzoek naar een eventueel misdrijf zou kunnen instellen, want de verdachte is de hoogste instantie zelf. De hele wereld – voor Hamlet het Hof – lijkt totaal ongevoelig voor kwesties die voor Hamlet van fundamenteel belang zijn. Niemand stelt zichzelf vragen, denkt na over of is gevoelig voor wat Hamlet beroert. Zeker Polonius en Laertes niet, maar evenmin Ophelia, om nog maar te zwijgen over Rosencrantz en Guildenstern. Niemand zit op Hamlets golflengte. En net zomin als iemand zelfs maar zou begrijpen waarover Hamlet zich druk maakt, zou er iemand zijn op wie hij zou kunnen rekenen om er iets aan te doen. Iedereen om hem heen leeft verder zonder de stank te rieken van datgene wat rot is in Denemarken. Met uiteraard Horatio – ‘the one sterling thing in the rotten state of Denmark’ (Dowden 1871, p. 153) – als uitzondering die de regel bevestigt. Zelfs als het Hof de feiten gedetailleerd voorgeschoteld krijgt door de toneelspe- lers, stelt niemand een vraag. Claudius verpinkt niet tijdens de ‘dumb-show’. Zelfs wanneer alles verbaal geëxpliciteerd wordt, vraagt hij aanvan- kelijk alleen maar: ‘Is there no offence in it?’ (III-2, p. 228).

Als de toeschouwer zichzelf zo moeiteloos kan inleven in Hamlet, is het niet omdat hij een koningszoon is. Zelfs al heeft iedereen als kind gefan- taseerd dat hij een prins is, toch is het de Bühne op sturen van een koningszoon op zichzelf niet voldoende om een volwassene te fascineren. ‘Een koning is trouwens iets van niets’ (IV-2, p. 27 en 29). Ook de feitelij- ke situatie waarin de prins zich bevindt is vrij onherkenbaar. Weinigen onder ons hebben meegemaakt dat onze oom de moordenaar werd van onze vader en twee maanden later huwde met onze moeder. Maar we her- kennen wel allemaal moeiteloos de ervaring alleen te staan in een onbe- grijpelijke corrupte wereld en voor het dilemma te staan ofwel voor die wereld te capituleren ofwel inspanningen te doen om orde op zaken te stellen en te reageren op onbegrijpelijke (want subtiel perfide) vormen van macht: ‘The oppressor’s wrong, the proud man’s contumely, the pangs of dispriz’d love, the law’s delay, the insolence of office, and the spurns that patient merit of the unworthy takes!’ (III-I, p. 71-74).

Hamlet stelt niet alleen het probleem van de seksuele verhouding met de ouders, van de innerlijke balans tussen het mannelijke en vrouwelijke, van de strijd tussen het menselijke en het onmenselijke en van de bepaaldheid van een individu door het Andere. Het stelt ook het probleem van het indi- vidu tegenover de groep, van het geconcipieerd zijn als uniek individu en het geclaimd worden door de wetten en de eisen van de soort. Men wordt als mens ingeperkt – we zouden kunnen zeggen: gecoaguleerd of ge‘hammeleteerd’ – door een reeks ‘menselijke’ structuren: men behoort tot die generatie, tot dat geslacht, tot de menselijke soort – dat wil zeggen: tot een soort, gekenmerkt door taal en een ethiek. Maar ieder mens is ook een uniek individu op wie de verantwoordelijkheid kan rusten om – tegen de groep, de soort, de seksegenoten, de familieleden of het establishment

in – de geschetste wereld uit te vinden of te herscheppen.⁹ Dát voelt Hamlet aan, dat verlamt hem en maakt hem gek. Hij is opgesloten in een universum – ‘a prison’ – waaruit hij zichzelf moet bevrijden zonder enig steunpunt: ‘The time is out of joint; O cursed spite, that ever I was born to set it right’ (I-5, p. 196-197). Hij is alleen, en als hij handelt is hij niet minder alleen. Alleen het gebaar tegen Claudius heeft de door mij veronderstelde betekenis en dat verklaart waarom Hamlet slechts die ene daad uitselt. Dat Hamlet voor de rest geen teken van onmannelijkheid of procrastinatie vertoont, is een vaak opgemerkt maar nooit verklaard feit.

Vanuit deze invalshoek heeft Hamlet meer van Antigone dan van Oedipus. Antigone is echter minder gekweld door het besef van de draagwijdte van haar handelen. Haar handelen heeft ook minder consequenties. Ze pakt weliswaar de verdediging op van menselijke waarden, maar ze voelt zich ongetwijfeld niet zo alleen. Ze wordt begrepen en gesteund door haar verloofde en ook het volk staat achter haar. En vooral: er wordt nagedacht over het dilemma. Iedereen wordt beroerd door de kwestie.

Hamlets isolement is daarentegen totaal: er is niemand die vermoedt, laat staan begrijpt, waarover Hamlet zich druk maakt. ‘Hij zal toch koning worden...’ Behalve Horatio staat er slechts een geest achter hem. En of die echt dan wel een hallucinatie is, blijft voor Hamlet een zeer open vraag (zie Dover Wilson 1970, p. 2-23).¹⁰ Hamlet kan zelfs niet op zijn moeder rekenen. In de eerste – weliswaar kwalitatief minderwaardige – kwarto waren er nog restanten van enig wederzijds begrip en complicité tussen Hamlet en zijn moeder, maar die zijn in alle latere versies keurig geëlimineerd. Zelfs op God kan Hamlet niet rekenen. In Act III, scene 3 krijgt een intussen opgeladen Hamlet een ideale kans om de koning uit te schakelen, wanneer hij hem alleen, maar biddend, aantreft. Als Hamlet Claudius zou doden terwijl Claudius aan het bidden is, zou God Claudius wel eens in de hemel een plaats kunnen bezorgen – en dat is niet Hamlets bedoeling. Hamlets overwegingen in die fameuze passage zijn door Johnson ‘too horrible to be read or uttered’ genoemd (Dover Wilson 1935, p. 103). Deze veel bediscussieerde scène is volgens mij perfect te begrijpen als de meest hartverscheurende illustratie van Hamlets Godverlaten eenzaamheid.

Hamlet is de (tragische) held van elke analysant. Nergens is de ‘sense of isolation’, die volgens Bion de crux van de analyse hoort te zijn, zo aangrijpend gedramatiseerd. Er is geen God achter de divan om op terug te vallen. Hij kan alleen maar hopen dat er geen Polonius, Laertes, Gertrude, Ophelia, Claudius, Osric of Rosencrantz heeft plaatsgenomen. Hij kan alleen maar hopen dat men hem niet zonder meer reduceert tot Oedipus of Narcissus. De analyticus van wie de analysant droomt, is degene die deemoedig, zoals Horatio, nog een tijdje aan het geluk verzaakt en een plek is in deze hardvochtige wereld waarin het verhaal van de analysant verteld en gehoord kan worden. De rest is stilte.

Noten

1. Zie Jacobson (1989) over Jones' Hamlet-commentaren.

2. Mijn vertaling van: 'After all, the conflict in Hamlet is so effectively concealed that it was left to me to unearth it' (Pelican Freud Library, 14, p. 126). Deze versie is mijns inziens duidelijker dan de Duitse, die in de Nederlandse editie letterlijk werd vertaald: '...dass ich ihn erst erraten musste' (Studienausgabe, Bd X, p. 167): '...dat ik er eerst naar moest gissen' (C en R 1, p. 26).

3. Lacan maakt terloops een analoge bedenking: 'Ne pouvons nous pas dire que cela se renverse? Si Hamlet se précipitait toute de suite sur son beau-père, ne pourrait-on pas dire aussi bien qu'il trouve l'occasion d'etancher sa propre culpabilité hors de lui?' (18 maart 1959), en nogmaals op 8 april: 'Ce désir ... c'est le désir pour la mère. En tant qu'il suscite la rivalité avec celui qui la possède, il devrait donc aller, n'est ce pas, dans le même sens que l'action, et non pas l'entraver.' Lidz (1975, p. 10), volgens wie Otto Rank reeds in *Das Incest-Motiv in Dichtung und Sage* (1912) op dit probleem wees, formuleert hetzelfde bezwaar.

4. Frattarolli (1980, p. 282) wijst erop dat er eigenlijk geen oedipaal verzet is tegen (de geest van) de vader. Volgens Jacobson (1989, p. 266) heeft Hamlet zijn seksuele interesses voor zijn moeder niet verdrongen, en is zelden iemand in het publiek, op het podium, zo expliciet geweest over die interesse als Hamlet. Een niet-psychoanalyticus als Lott (1968, p. 2) is veel onvoorzichtiger en respectlozer: 'There is insufficient evidence for assuming that Hamlet's relationship with his mother is an example of a general trait, itself insufficiently evidenced, that men have a powerful attraction to their mothers which is not filial.'

5. Hamlet is ook regelmatig door vrouwen vertolkt, onder meer door Sarah Bernhardt, Asta Nielsen, Frances de la Tour en Siobhan McKenna.

6. Vergelijk Dowden (1975, p. 126): 'Hamlet might so easily have been manufactured into

an enigma, or a puzzle; and then the puzzle ... could be completely taken to pieces and explained. But Shakespeare created it a mystery and therefore it is, for ever suggestive; for ever suggestive and never wholly explicable.'

7. Zie ook Lott (1968, p. XXI), die overigens – vergelijkbaar met mijn 'Hamlet en Horatio' – Hamlet ziet als de moderne mens, die probeert te ontsnappen aan de corrupte moraal van de machthebbers in de elisabethaanse tijd (Lott 1968, p. XIV-XIX). Vergelijk noot 9.

8. Deze logica van het lacaniaans denken wordt uitstekend uitgelegd en verdedigd door Moyaert (1994).

9. Slechts een machtig politicus en diplomaat (Salvador de Moriaga, 'ambassador, professor and delegate to the League of Nations') kan het presteren de schokkend perverse thesis te verdedigen dat Hamlet een machiavellistisch politiek beest is in plaats van degene die de immorele en toch dwingende mechanismen van elke institutionalisering, elke machtsverhouding doorbreekt (Dover Wilson 1935, p. 321).

10. Reginald Scot publiceerde in 1584 de *Discoverie of Witchcraft*, algemeen gezien als een van Shakespeares bronnen. Scot was uitgesproken sceptisch over het bestaan van geesten. King James I bekritiseerde Scot in 1597 in zijn boek *Daemonologie* (Dover Wilson 1935, p. 63-64). Dat Hamlet in de beroemde monoloog zegt: 'The undiscovered country from whose bourne no traveller returns', laat er volgens mij geen twijfel over bestaan dat Shakespeare niet echt geloofde in de geest, maar wel in de artistieke mogelijkheden ervan. Uiteindelijk wil Shakespeare ons laten aanvoelen dat de geest niets afdoet van het isolement waarin Hamlet zich bevindt. Wellicht kan Hamlet ook geduid worden als Shakespeares 'antic disposition' – als reactie op King James I. Dit zou samen met het bekende historische feit dat Shakespeares vader pas overleden was, een historische context kunnen zijn die goed aansluit bij de hier geriskeerde interpretatie.

Literatuur

- Abrahams, P. en A. Brody (1968), Introduction. In: W. Shakespeare, *Hamlet*. Minster Classics. Lancer Books, London.
- Dover Wilson, J. (1934), Introduction. In: W. Shakespeare, *Hamlet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dover Wilson, J. (1935), *What happens in Hamlet*. Cambridge University Press, Cambridge, 1970.
- Dowden, E. (1875), *Shakespeare. A critical study of his mind and Art*. Routledge, London, 1948²².
- Dowden, E. (1899), Introduction. In: W. Shakespeare, *Hamlet*, Arden Edition. Methuen, London.
- Fielding, J. (1985), 'To be or not to be': Hamlet, Culture and Winnicott. *Winnicott studies* 1, p. 58-67.
- Fratrarolli, E.J. (1990), A new look at Hamlet: aesthetic response and Shakespeare's meaning. *The International Review of Psycho-Analysis*, 16, p. 269-285.
- Freud, S. (1900), *De droomduiding*. Nederlandse editie: *Psychoanalytische Duiding* 2-3. Boom, Amsterdam/Meppel.
- Freud, S. (1905-1906), *Psychopathische figuren op het toneel*. Nederlandse editie: *Cultuur en Religie* 1. Boom, Amsterdam/Meppel.
- Jacobson, D. (1989), Hamlet's other selves. *The International Review of Psycho-Analysis*, 16, p. 265-272.
- Jenkins, H. (1982), Introduction. In: W. Shakespeare, *Hamlet*. Arden Edition. Methuen, London.
- Jones, E. (1947), The problem of Hamlet and the Oedipus-complex. In: *Hamlet*, Vision Edition. Vision Press, London.
- Jones, E. (1949), *Hamlet and Oedipus*. Norton, New York, 1976.
- Joyce, J. (1922), *Ulysses*. Nederlandse vertaling John Vandenbergh. De Bezige Bij, Amsterdam (1969, 1982⁸).
- Kittredge, G.L. (1939), Introduction. In: W. Shakespeare, *Hamlet*. Ginn & Company, Boston.
- Lacan, J. (1959a), *Hamlet*, Canevas I: 4 maart 1959 (p. 7-17); *Hamlet*, Canevas II: 11 maart 1959 (p. 18-31). *Ornicar?*, 24, 1981.
- Lacan, J. (1959b), *Hamlet*, Le désir de la mère: 18 maart 1959 (p. 13-25); *Hamlet*, Il n'y a pas d'Autre de l'Autre: 8 april 1959 (p. 26-36). *Ornicar?*, 25, 1982.
- Lacan J. (1959c), *Hamlet*, L'objet Ophélie: 15 april 1959 (p. 7-19); *Hamlet*, Le désir et le deuil: 22 april 1959 (p. 20-31); *Hamlet*, Phallophanie: 29 april 1959 (p. 32-44) *Ornicar?* 26/27, 1983.
- Lidz, T. (1975), *Hamlet's Enemy. Madness and Myth in Hamlet*. Basic Books, New York (Paperback 1990).
- Likierman, M. (1989), Clinical significance of aesthetic experience. *International Review of Psycho-Analysis*, 16, p. 133-150.
- Lott, B. (1968), Introduction. In: W. Shakespeare, *Hamlet*. New Swan Shakespeare. Longman, London.
- Meltzer, D. en M. Harris-Williams (1988), *The apprehension of beauty. The role of aesthetic conflict in development, violence and art*. The Clunie Press, Worcester.
- Moyaert, P. (1994), *Ethiek en sublimatie. Over 'De ethiek van de psychoanalyse' van Jacques Lacan*. Sun, Nijmegen.
- Rylands, G. (1947), Introduction. In W. Shakespeare, *Hamlet*. New Clarendon Shakespeare. Oxford University Press, London.
- Shakespeare, W. (1600), *Hamlet*. Edited by Harold Jenkins. The Arden Shakespeare. Methuen, London, 1982.
- Winnicott, D.W. (1971), *Playing and Reality*. Tavistock Publications, London.

Summary

The paper discusses Hamlet-interpretations from a Freudian, Winnicottian, Kleinian, and Lacanian point of view. Though each of these interpretations adds something to our understanding of the play, they also prove to be incompatible. This is a starting point to reflect upon the significance of this incompatibility for the clinician. The author ventures the view that Hamlet is the paradigm of the individual's 'sense of isolation'.